Stjernene og barndommen: om det vitale hos Gunvor Hofmo

Ved Arne Thorvik

Med debutsamlingen "Jeg vil hjem til menneskene" og senere diktutgivelser kom Gunvor Hofmo til å innta en sentral plass blant etterkrigstidens norske lyrikere. Privat møtte hun mange vanskeligheter: En nær venninne ble drept i Auschwitz, og selv var hun flere ganger hospitalisert for schizofren lidelse. I 1964 gjorde hun så et suicidforsøk. Denne artikkelen viser hvordan død og dødslengsel ofte er tema i Hofmos dikt, men også at forfatterskapet inneholder vitale elementer som kan belyse at hun ikke gjennomførte suicid. En objektrelasjonsteoretisk tilnærming er lagt til grunn.

Tirsdag den 11. februar 1964 ble en 42 år gammel kvinne brakt til Oslo legevakst, etter at hun samme morgen hadde skåret over pulsårene i håndleddene i suicidal hensikt. Hun fortalte til legen at hun hadde hatt selvmordstanker i lang tid, og syntes det var leit at hun hadde mislyktes i sitt forsøk. Livet var ikke lenger verd å leve, sa hun.

Medisinsk sett var denne hendelsen neppe særlig oppsiktsvekkende. Rett nok var Norge på 1960-tallet et lavhyppighetsland i Europa med hensyn til selvmordsrate. Særlig var suicid sjelden forekommende blant norske kvinner. Men allerede i 1911 hadde den sveitsiske psykiateren Eugen Bleuler (1857–1939) beskrevet at suicidalitet ofte ledsaget sykdomstilstanden han ga navnet schizofrenia. Og kvinnen det gjaldt, hadde hatt flere sykehusopphold grunnet schizofreni, paranoid form. Ved ankomsten til legevakten den februardagen opplyste hun at hun ikke lenger opplevde å ha kontroll over egne tanker. Den siste tiden hadde hun for det meste isolert seg i leiligheten som hun delte med sin mor og bror. Legen omtaler henne som forkommen og ustelt, "slik at selv pasientens briller måtte bli børstet i sepevann" (Vold, 2000, s. 550).

Portrett av Gunvor Hofmo, 1946. Fotograf ukjent. Nasjonalbiblioteket, Billedsamlingen.

Journalbeskrivelsen tilsier likevel at mye var endret i livet til denne pasienten, som en del år tidligere hadde vært avbildet flere ganger på avisenes kultursider. Forlagsportrettene fra desember 1946 viser en velstelt ung kvinne seende tenksomt mot gulvet gjennom blinkende brilleglass. Selv i etterkrigstidens romanflom var den lille diktsamlingen *Jeg vil hjem til menneskene* blitt lagt merke til. I en epoke preget av fremtidsoptimisme hadde den 25-årige Gunvor Hofmo reist basale og eksistensielle problemstillinger i diktene sine. Har menneskeheten noe fundament? Hvordan er en etikk mulig etter Auschwitz?

En "omvendt" psykologisk autopsi

Gunvor Hofmo var som vist selvmords-truet iallfall én gang i livet, og hadde også en psykisk lidelse som tilsier en vesentlig øket selvmordsrisiko. Andre risikofaktorer forelå også: "Stamfaren" Andreas Hofmo var død ved hengning i 1881. Selv hadde Gunvor en homofil orientering, noe som ifølge en del studier indikerer økt selvmordsatferd (Moseng, 2007). Likevel kom ikke Gunvor Hofmo til å suicidere, men døde i 1995 av somatisk svekkelse og sykdom (Vold, 2000, s. 9).

Med røtter tilbake til den tyske psykiater og filosof Karl Jaspers (1883–1969) og hans "patografier" har særlig moderne amerikanske suicidologer hevdet informasjonsverdien av det som kalles psykologiske autopsier. Som hos Jaspers er tilnærmingen såkalt fenomenologisk. En persons suicid er forsøkt sett i lys av etterlatte dagbøker, brev eller annet skriftlig materiale og det som der fremkommer av psykisk dynamikk og eksistensielle idealer (Jacobs, 1993).

Denne artikkelen er i så fall å forstå som en "omvendt" psykologisk autopsi. Hvordan kan det ha seg at et menneske som både var selvmords-truet og hadde åpenbare risikofaktorer for suicid, faktisk ikke suiciderte? Kan denne *vitaliteten* leses ut av Hofmos skrifter og det som der formidles av psykisk dynamikk og eksistensielle idealer?

Man vil kunne innvende at dette er en utradisjonell problemstilling, som det er vanskelig å besvare til fulle. På samme måte som faglitteratur beskriver suicidalitet som et multikausalt fenomen, kan spørsmålet om hvorfor et selvmordstruet menneske ikke suiciderer ses i lys av multiple filosofiske, sosiologiske og psykologisk-medisinske modeller. Klassisk filosofi har anført at mennesket har en naturgitt selvsoppholdelsesdrift eller ønske om å forbli i sin væren. Mens filosofer også har pekt på at suicid er kontrært til menneskets forpliktelser mot seg selv, medmennesker og en metafysisk dimensjon, indikerer sosiologiske studier at samhørighet og menneskelig fellesskap i seg selv er beskyttende mot suicid. Et mangfold av psykologiske teorier understreker betydningen av psykiske forsvarsmekanismer, at aggresjon eksternaliseres og ikke rettes "innover", eller at individet gis muligheten for å se andre løsninger enn suicid. Endelig tilsier en medisinsk forståelse at psykiske lidelser som impliserer suicidfare, kan behandles eller spontant bedres.

Siktemålet for denne artikkelen er derfor begrenset til å undersøke om det finnes vitale elementer i Hofmos litterære produksjon som kan bidra til å belyse at hun ikke gjennomførte suicid. En objektrelasjonsteoretisk forståelse er lagt til grunn, altså en nyere psykodynamisk tradisjon som har som grunnpostulat at mennesket primært ikke søker driftstilfredsstillelse, men stabile indre objekter.

Det er i den sammenhengen verd å merke seg at legen som tok imot Hofmo etter suicidforsøket i 1964, beskrev henne som "stille og fredelig (...) ikke egentlig depressiv" (Vold, 2000, s. 550). Noen år senere laget den britiske objektrelasjonsteoretikeren Harry Guntrip (1901–75) en distinksjon mellom det han kalte depressive og schizoide suicid: "Whereas depressive suicide is the result of an angry destructive impulse, schizoide suicide is the result of apathy towards real life which cannot be accepted any longer" (Guntrip,

1968/1980, s. 81). Men apati og schizoid suicidtendens kan ifølge Guntrips modell motvirkes ved vitaliserende indre objekter, bevissthetsinnhold som gir opplevelse av tilhørighet og mening.

Metodologisk er denne artikkelen basert på en gjennomlesning av Hofmos forfatterskap, og da i første rekke diktene hun skrev (Hofmo, 1996; Hofmo, 1997). Supplerende opplysninger er i hovedsak hentet fra Jan Erik Volds biografi *Mørkets sangerske*, som også gjengir journalutdrag samt originale prosatekster av Hofmo (Vold, 2000).

Biografisk skisse

Gunvor Hofmo (1921–1995) var født og oppvokst i Oslo, og er i noen grad også å forstå som en "Oslo-dikter". Hun vokste opp på østkanten med foreldre og to eldre søsken. Farens familie var for en stor del skolert innen fagbevegelse, og mange gjorde seg bemerket i norsk samfunnsliv.

Selv skal Gunvor ha vært et kreativt og vitalt barn. Skoleprestasjonene var gode, og hun avla i 1945 som den første i sin familie datidens examen artium, og senere forberedende prøve i filosofi. Samtidig hadde hun kontor- og gartnerjobber. Under krigen utførte hun også kvinnelig arbeidstjeneste.

Nettopp den annen verdenskrig kom til å prege Hofmos liv og diktning. Flere slektninger var motstandsfolk, og ble sendt til tyske konsentrasjonsleire. En tante og onkel kom ikke tilbake. Om ettermiddagen den 26. november 1942 står så Hofmo på Oslo havn og er vitne til at transport-

skipet "Donau" forlater Utstikker 1 med kurs for Tyskland. Blant de jødiske fangene om bord er hennes nære venninne, den østerrikske flyktningen Ruth Maier (1920–42). Få dager senere dør Ruth i Auschwitz' gasskammer.

Med korte og pregnante setninger kom Hofmo i debutsamlingen og påfølgende diktutgivelser til å gi uttrykk for en fortvilelse mange hadde kjent på. Med den annen verdenskrigs redsler var et helt verdensbilde gått i stykker: "Gud, hvis du ennå ser: /det er ingen hverdag mer".

I samtiden må det ha vært oppsiktsvekkende at Hofmo rundt 1950 levde sammen med sin eldre lyrikerkollega Astrid Tollefsen (1897–1973). Våren 1953 var samboerskapet i ferd med å ta slutt. I juni ble Hofmo for første gang innlagt i psykiatrisk døgnavdeling grunnet psykose. De følgende årene hadde Hofmo flere innleggelser. Ved Gaustad sykehus var hun fra april 1954 til januar 1955.

Hennes psykose synes i stor grad å ha gitt seg til kjenne i såkalt misidentifikasjon. En kvinnelig lege med jødisk bakgrunn var i virkeligheten Ruth Maier i forkledning, mens forfatterkollega Gidske Anderson var erstattet med en kopi. Selv hevdet Hofmo at hun hadde byttet identitet med Astrid Tollefsen (Vold, 2000, s. 511, 519, 552). Dette er symptomatologi som i kontinental psykiatri har vært betegnet som misidentifikasjon av typen Fregoli, Capgras og Cotard syndromer.

Publiserte journalutdrag viser at Hofmos psykose var ledsaget av agitasjon. "Pasienten var meget irritabel utover ettermid-

dagen, bante, skjente og fiket til søstrene etter tur", heter det i Gaustads sykejournal den 10. august 1954 (Vold, 2000, s. 530). Hun ble behandlet med ECT (som på 1950-tallet i stor grad ble gitt på indikasjon psykose), supplert med datidens "insulinsjokk". Enn videre tilhørte hun den "pasientgenerasjonen" som var den første til å motta de nye antipsykotiske medisinene som rundt 1950 var blitt syntetisert i franske laboratorier. Om medikamentet Largactil skrev hun et lite dikt, hvor det heter: "Sten blir hjertet (...) Søvnens uten fred".

For tross sin sykdom fortsatte Hofmo i noen tid å skrive lyrikk. I årene frem til 1955 utga hun til sammen fem diktsamlinger. Sykehusoppholdet er i noen grad tematisert i samlingen *I en våkenatt* fra 1954. I januar 1955 forlot hun så Gaustad sykehus uten tillatelse, og hadde for en periode tilhold i Københavns kunstnerkretser. Senere levde hun sammen med sin mor og bror i Oslo. Psykosen preget henne, hun forstummet som lyriker, og i litteraturkretser ble hun ansett som forgangen. "Den vemodige pigesjæl – hende der skrev *Jeg vil hjem til menneskene* – faar vi nok aldrig mer at se", hevdet en forfatterkollega i *Information* i 1956 (Vold, 2000, s. 555).

På 1960-tallet hadde Gunvor Hofmo så tre innleggelser ved Gaustad sykehus, hvorav det siste, frivillige oppholdet kom til å vare helt fra 1964 til 1975. Den psykotiske uroen syntes nå klinget av. I stedet var hun mer preget av negative symptomer som initiativløshet og tilbaketrukkethet (Retterstøl, 2006). En bildereportasje laget av NRK i forbindelse med hennes 50-årsdag i 1971 viser en eldet, men år-våken kvinne på avdeling Cs dagligstue. Hun har penn og skrivebok i fanget. I vinduskarmen ligger bøker (Vold, 2000, s. 402).

1971 var også på en annen måte et merkeår: Med *Gjest på jorden* brøt Hofmo med 16 års taushet som lyriker. Herfra og frem til sin død utga hun med jevne intervaller hele 15 diktsamlinger. Hvorfor hun tok opp skrivningen kan vanskelig besvares til fulle, men avdelingens overlege hadde gledelig nok vist interesse for hennes diktning, og forordnet at hun fikk skriveplass mens medpasientene var på arbeidstuen.

Våren 1975 skal avdeling C tømmes for restaurering, og Gunvor Hofmo velger å flytte hjem til sin bror. Begge foreldrene

Oslo havn 26.11.42. Foto: Georg W Fossum, Scanpix. Transportskipet "Donau" forlater Utstikker 1 med jødiske fanger om bord, blant dem Ruth Maier. Kvinnen med veske, til høyre i forgrunnen, kan være Gunvor Hofmo.

Gunvor Hofmo på avdeling Cs dagligstue, Gaustad sykehus, 1971. Foto: Robert Meyer

er døde, og den alvorlig syke broren har bare to år igjen å leve. Etter brorens død skal hun på det nærmeste ha isolert seg fullstendig i OBOS-leiligheten på Ekeberg. Men hun har kontakt med sosialtjenesten, Gaustad sykehus sørger for forskrivning av det antipsykotiske medikamentet Melleril, og hun står i korrespondanse med sine forleggere hos Gyldendal. Samlingen *Epilog* utgis i 1994. En søndag i oktober 1995 dør så Gunvor Hofmo i sitt hjem, 74 år gammel.

Et patologisk forfatterskap?

Mye er skrevet om Hofmo som dikter, samtidig som en omfattende sykehusjournal beskriver en kvinne med schizofreni-diagnose som iallfall en gang i livet var selvmordstruet. I hvilken grad er Hofmos forfatterskap og sykdom å anse som atskilte domener, eller preges også forfatterskapet av hennes psykose og suicidalproblematikk?

Per Vaglum har vist at psykotiske prodromalsymptomer kan påvises i Hofmos personlige opptegnelser flere år før hennes første hospitalisering i 1953. Så tidlig som i 1949–50 beskriver hun i dagboken tendens til selvhenføring og virkelighetsforandring (Vaglum, 2003).

En mulig psykotisk virkelighetsopplevelse kan også spores i flere dikt. Men som også Vaglum påpeker, bør man være forsiktig med å psykiatrisere en dikters uttrykksmåte. Bruk av realitetsbristende metaforer i lyrikk kan på den ene siden være relatert til forfatterens egne opplevelser av psykotisk art, men kan også være uttrykk for en målrettet søken etter språklige bilder. Hofmo er på ingen måte den eneste lyriker som har formidlet at hun "er to" eller spaltet. Tilsvarende formuleringer kan finnes hos den finlandssvenske ekspresjonist Edith Södergran (1892–1923), som Hofmo ofte sammenlignes med, eksempelvis i diktet "Vierge moderne". Og Hofmos samtidige (men mer livsbejaende) dikterkollega Astrid Hjertenæs Andersen (1915–85) kunne også gjøre bruk av metaforer som indikerer "endrede kroppsgrenser", som når hun skriver i

"Favntak": "Snart funkler mitt hjerte i sanden/som klippen omgitt av havet".

Tematisk viser Hofmo tendens til gjen-takelse eller enstonighet (Vold, 2000, s. 84). Fortvilelse og eksistensiell ensomhet dominerer. Sett gjennom psykiatriske briller kan dette ses som uttrykk for en type formell tenkningsforstyrrelse, såkalt perseverasjon. Men det er her en åpenbar innvending at temaene hun tok opp i diktene sine, var høyst relevante i samtiden. At krigen og Auschwitz hadde rokket ved et etisk fundament, var en problemstilling som engasjerte forfattere i inn- og utland gjennom flere tiår.

Jaspers skrev at mennesker med schizofreni i noen tilfeller kan bevare en særegen forståelse og kreativitet (Jaspers, 1923/63, s. 284). Tilsvarende kunne en lege ved Gaustad sykehus journalføre etter gjennomlesning av tre av Hofmos tidlige utgivelser: "Ellers har jeg ved en gangs gjennomlesning av de tre ovennevnte diktsamlinger ikke direkte funnet holdepunkter for at pasienten gir inntrykk av å være syk" (Vold, 2000, s. 553).

Som del av en psykologisk autopsi kan man imidlertid vise til at døden og dødens innhold opptar Hofmo allerede i debut-samlingen. Ikke bare tematiseres at krigen har krevd sine ofre, "sorte lik", men døden kan også idealiseres. "I dødens nakne stillhet/blir ditt hjerte rent", heter det i det sentrale diktet "Kjenner du ditt hjerte". Tilsvarende formuleringer kan finnes i senere samlinger, så som *Fra en annen virkelighet*, utgitt i 1948. "Hva vet du om døden", spør dikteren, og gir selv svar som "døden er Gud som gjennomstrømmer altet med sitt dyp", og "døden er navnløs ømhet i bristende knopper/og en fugl som flyr...".

Siste strofe av diktet "Jeg har våket", datert mai 1953, refererer åpenbart til Ruth Maier: "Jeg så min venninne, /den eneste, jeg så henne/gå for å dø. /Og siden har trærne sørget, /og siden har Døden trukket/min kropp og sjel og stemme/ut i fortvilelsens sjø!".

På denne måten synes Hofmos diktning å formidle en dødslengsel, eller det som i moderne psykodynamisk tradisjon har vært kalt "a merging fantasy". Døden skremmer ikke, men representerer et fravær av smerte, samt en god gjenforening med avdøde, naturen, eller guddommen

(Hale, 2008). Helt frem til den avsluttende samlingen *Epilog* kom Hofmos dikt til å kretse rundt denne tematikken. Som spurt innledningsvis: Kan man også spore en vitalitet?

Kant og den kosmiske orden

Til tross for eksistensiell ensomhet, bitterhet og dødslengsel er en positiv metafysisk søken også et tilbakevendende tema hos Hofmo. Religiøse spørsmål opptar henne gjennom hele forfatterskapet (Vold, 2000, s. 43). "Jeg tror ikke på Gud. Og jeg tror. Jeg vil alltid tro", skriver Hofmo i et prosadikt fra 1955, og viser i fortsettelsen til tilværelsens smerte og kjærlighet, men også til stjernene som kan ses en vinternatt.

Nettopp stjerner og stjernehimmel forekommer svært ofte i Hofmos forfatterskap. I *Stjernene og barndommen* fra 1986 refereres det til stjerner i 15 av samlingens 37 dikt (Vold, 2000, s. 20). Det er åpenbart at "stjerner" for Hofmo representerer noe mer enn observerbare himmellegemer.

I noen av diktene gis stjernene en religiøs betydning. Diktet "Stjerner" fra *Nå har hendene rørt meg* lyder i sin helhet: "I himmelens vegger /slår englene spiker /inn /så hodene lyser /i frosten". Stjernene blir på denne måten et synlig vitnesbyrd om en religiøs dimensjon.

Flere enn Hofmo har sett stjernene som uttrykk for en metafysisk orden som overskrider den astronomiske. Den tyske filosofen Immanuel Kant (1724–1804), hvis etikk Hofmo tematiserer i diktet "Kant" fra samlingen *November*, skriver i en hyppig sitert passasje i avslutningen av *Kritikk av den praktiske fornuft*: "To ting fyller sinnet med stadig ny og tiltagende beundring, jo oftere og mer uavbrutt ettertanken beskjeftiger seg med dem: *Stjernehimmelen over meg og moral-loven i meg*. Ingen av dem er innhyllt i dunkelhet, og jeg må ikke lete etter dem i det grenseløse utenfor min synskrets, idet jeg bare formoder deres realitet" (Kant, 1788/2007, s. 200).

På denne måten kan Hofmos referanser til "stjernene" også ses i en kantiansk, metafysisk sammenheng, der den kosmiske orden også impliserer eksistensen av en etikk. Rett nok har mennesket det hun i Kant-diktet kaller "lave tilbøyeligheter". Det finnes ondskap og "sjelens makrell-

stimer" (som Södergran anvender Hofmo ofte hav og sjøvesener som metaforer for å beskrive noe ubevisst). Men som stjernehimmelen har sin fastsatte orden, eksisterer det etiske verdier som er absolutte. Auschwitz og tilsvarende folkemord er brudd på en moralløve. Alt er ikke relativt.

Forventningene til livet

De metafysiske aspektene som Hofmo formidler i sin diktning, har åpenbart vært viktige for henne personlig. Men, som den franske psykoanalytiker Jacques Lacan (1901–81) påpeker i sitt essay om Kant: Den stille sjelefreden som gis i belønning for et etisk rett leveste, er neppe tilstrekkelig til å stille et menneskes begjær eller ønske om en umiddelbar opplevelse av livet (Lacan, 1963/1989). Kanskje er dette Hofmo har villet illustrere i diktet "Den sinnssyke tanten" fra debutsamlingen: "Dufter hun ikke har åndet, /menn hun ikke har kjent, /liv hun ikke har levet /brenner hennes sjel /til aske".

Relasjoner synes å ha vært vanskelig for Hofmo, som fra rundt 30-årsalderen hadde en psykotisk lidelse. Kjærlighetsdikt i ordinær forstand forekommer knapt i hennes produksjon. Det som derimot finnes, er nettopp skildringer av en umiddelbar opplevelse av å leve. Allerede i skolestilene som hun skrev i 14-årsalderen, forteller hun med sjarme og innlevelse om hverdagsliv og hverdagslige hendelser. Det er syltedag i hjemmet, et dyr hun er glad i, et besøk med klassen på Deichmanske bibliotek (Vold, 2000, s. 132-6).

I sin sene produksjon kom Hofmo i stor grad til å vende tilbake til disse temaene. Som Jan Erik Vold bemerker, er hun etter sin litterære "gjenkomst" i 1971 ikke så mye å forstå som *ekspresjonist*, men mer som *imagist* (Vold, 2000, s. 76). Det tegnes bilder: Grantrær i sne er "troll som står og/ holder hverandre i hendene", og som "har lekt med ekorn og dompap".

"Min sjel er brent ned" het det i diktet "Forventning" fra debutsamlingen. Også i sin sene produksjon vender hun tilbake til forventning som tema, men da illustrert med positivt ladede barndomserindringer. Diktet "Å gå bort" fra *Stjernene og barndommen* tar for seg opplevelsen av å vandre til biblioteket en vinterkveld gjennom navngitte Oslo-gater, samtidig

som det skildrer en ikke-stedbundet glede over bøker, som er "inngangsbilletten til/ alle hemmeligheter". Og i diktet "1. mai" fra *Epilog* beskrives et barns inntrykk av "det som skulle komme: Toget med faner og flagg/ og senere: onkler og tanter/ samlet til fest/ hos bestemor".

Minner om barndommens forventninger til livet synes på denne måten livgivende, og beskyttende vis-à-vis det selvdestruktive. "Løserevet fra sin fortid" heter det om den døde hun beskriver i diktet "Manet: Selvmorderen" fra samlingen *Ord til bilder*.

Avslutning

Gunvor Hofmo lyktes som forfatter, men må ha hatt en vanskelig livsvei, noe tematikken i hennes diktning også vitner om. Denne artikkelen har som siktemål å lage en "omvendt" psykologisk autopsi. Som anført innledningsvis, er dette en kompleks problemstilling der mange forklaringsmodeller kan legges til grunn.

Sett i lys av en objektreasjonsteoretisk modell tilsier en gjennomlesning av Hofmos produksjon at gjennomgangstema som fortvilelse og død også gis en motvekt. Det er en positiv metafysisk søken, og erindringer som gir identitet og mening. Noen ganger veves disse perspektivene sammen, som når det i titteldiktet til samlingen *Stjernene og barndommen* heter: "himlen med stjerner/De lyste evige gjennom min barndom/De lyste gjennom billedbøker og dukketeater".

Etter artikkelforfatterens mening har disse perspektivene, "stjernene og barndommen", representert vitaliserende indre objekter for mennesket Gunvor Hofmo, og bidratt til å motvirke suicidalitet.

Til tross for psykisk lidelse og isolasjon kom hun til å ha mange skapende år etter suicidforsøket i 1964. Nok er dikteren Gunvor Hofmo en "mørkets sangerske", men hun formidler også en forventning, og en lengsel etter mening og fellesskap.

I dette finnes også noe allment og generaliserbart. Hofmo er ikke den eneste som har kjent en slik forventning, men hatt vanskelig for å realisere den. Ikke minst gjelder det mennesker med den psykiske lidelsen som Eugen Bleuler i 1911 ga navnet schizofreni.

Den 25-årige debutant skal gis siste ord:

Jeg vil se mot stjernene
Over nattblank sjø
Som synger, synger:
Deilig er natten,
Deilig er dagen,
Ingen av dem skal dø!

Jeg vil hjem til menneskene
– som en blind
gjennomstråles i mørket
av sorgens stjerneskinn.

(Fra *Jeg vil hjem til menneskene*, 1946)

Arne Thorvik er psykiater og ansatt i Psykiatrien i Vestfold, og arbeider også med et forskningsprosjekt om håp hos suicidale pasienter. Han er redaksjonell medarbeider i *Suicidologi*.

Referanser

- Guntrip, Harry. (1980). *Schizoid phenomena object-relations and the self*. London: The Hogarth Press. (Utkom første gang i 1968)
- Hale, Robert. (2008). *Psychoanalysis and suicide: process and typology*. I: Stephen Briggs (ed.) *Relating to self-harm and suicide. Psychoanalytic perspectives on practice, theory and prevention*. London: Routledge.
- Hofmo, Gunvor. (1996). *Samlede dikt*. Oslo: Gyldendal.
- Hofmo Gunvor. (1997). *Etterlatte dikt*. Oslo: Gyldendal.
- Jacobs, Douglas. (1993). *The expanding role of psychological autopsies*. I: A. Leenaars (ed.): *Suicidology*. New Jersey: Jason Aronson Inc.
- Jaspers, Karl. (1923). *Allgemeine Pathologie*. Berlin: Springer Verlag (engelsk oversettelse 1963: *General psychopathology*. Manchester: Manchester University Press).
- Kant, Immanuel. (2007). *Kritikk av den praktiske fornuft*. Oslo: Aschehoug (Thorleif Dahls kulturbibliotek). (Utkom første gang i 1788)
- Lacan, Jacques. (1989). *Kant with Sade*. October 51: 55-75. (Utkom første gang i 1963)
- Moseng, Bera Ulstein. (2007). *Selvmoedsattferd blant sammekjønnsseksuelle kvinner og menn: funn fra nyere representative studier*. *Suicidologi*, 12 (1), 3-7.
- Retterstøl, Nils. (2006). *Store tanker, urolige sinn – 21 psykiatriske portretter*. Oslo: Damm.
- Vaglum, Per. (2003). *Psykoeproddromet i Gunvor Hofmos liv og diktning*. *Tidsskr Nor Lægeforen*, 123, 1225-9.
- Vold Jan Erik. (2000). *Mørkets sangerske – en bok om Gunvor Hofmo*. Oslo: Gyldendal.